

Charos YOQUBOVA,

Jizzax viloyat musiqali drama teatri adabiy bo'lim mudiri

FOLKLOR ERTAKLARINING TEATR SAHNASIDAGI KONSEPTUAL TRANSFORMATSIYASI ("Muqbil toshotar" ertagi talqinida)

Annotatsiya. Maqolada folklor ertaklarining sahnalashtirilish jarayonida yuz beradigan badiiy va konseptual o'zgarishlar "Muqbil toshotar" ertagining sahnaviy talqini misolida tadqiq etiladi. Folklor matnining dramatik asarga aylanishi suyuq qisqartirish yoki epik bayonni dialog shakliga o'tkazish bilangina chegaralanmasligi, balki konflikt markazi, obrazlarning funksional vazifasi, motivlarning semantik yuklamasi, vaqt-makon va qahramon obrazining qayta shakllanishi bilan kechishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: folklor, ertak, teatr, dramaturgiya, inszenirovka, adaptatsiya, konseptual transformatsiya, "Muqbil toshotar".

Annotation. The article examines the artistic and conceptual changes that occur in the process of staging and adapting folklore fairy tales, using the stage interpretation of the fairy tale "Muqbil Toshotar" as an example. It analyzes how the transformation of a folklore text into a dramatic work is not limited to shortening the plot or converting epic narration into dialogue, but also involves the transformation of the central conflict, the functional roles of characters, the semantic significance of motifs, time and space, and the representation of the protagonist.

Keywords: folklore, fairy tale, theatre, dramaturgy, dramatization, adaptation, conceptual transformation, "Muqbil Toshotar".

Аннотация. В статье исследуются художественные и концептуальные изменения, происходящие в процессе сценической адаптации фольклорных сказок, на примере сценической интерпретации сказки «Мукбил тошотар». Анализируется, что превращение фольклорного текста в драматическое произведение не ограничивается сокращением сюжета или переводом эпического повествования в форму диалога, а сопровождается трансформацией конфликтного центра, функциональных задач персонажей, семантической нагрузки мотивов, времени и пространства, а также образа героя.

Ключевые слова: фольклор, сказка, театр, драматургия, инсценировка, адаптация, концептуальная трансформация, «Мукбил тошотар».

Ertaklarning teatrd sahnalashtirilishi o'ziga xos murakkab jarayondir. Chunki ertakda voqea ko'pincha roviy bayoni orqali rivojlansa, dramatik asarda sahnaviy harakat, dialog, konflikt va aktyorlik ijrosi vositasida yuzaga chiqadi. Epik matndagi vaqt va makon imkoniyatlari teatrning cheklangan sahnaviy vaqti hamda konkret makoniga moslashtiriladi. Natijada ertakning suyet tizimi bilan bir qatorda uning personajlari, motivlari va g'oyaviy markazi ham qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Xalq ertaklarini sahnaga moslashtirishda ko'pincha "adaptatsiya", "inszenirovka", "talqin", "transformatsiya" kabi tushunchalardan foydalaniladi. Mazkur terminlar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ular ifodalaydigan jarayonlar o'rtasida muayyan farqlar mavjud. Adaptatsiyada badiiy manbaning asosiy mazmuni va suyet yo'nalishi boshqa san'at turining imkoniyatlariga muvofiqlashtiriladi [2]. Inszenirovka esa manbani dramatik shaklga o'tkazishning amaliy usuli sifatida namoyon bo'ladi [1: 537–538]. Transformatsiya tushunchasi esa manbaning tarkibiy qismlarida sodir bo'ladigan o'zgarishlarning ko'lamini anglatadi. Konseptual transformatsiya bundan kengroq jarayon bo'lib, unda folklor asarining nafaqat tashqi shakli, balki uning mazmuniy markazi ham yangi sahnaviy sharoitda qayta tashkil qilinadi. Konseptual transformatsiyani folklor matnining axloqiy yadrosini saqlagan holda uning konflikt, obraz, motiv, vaqt-makon va g'oyaviy asosini yangi sahnaviy kommunikatsiya sharoitiga mos ravishda qayta qurish jarayoni sifatida ta'riflash mumkin.

Ochiq manbalardan olingan ma'lumotlarga ko'ra 2026-yilning birinchi choragida O'zbek davlat teatrlarining repertuari bo'yicha ertak janriga mansub 330 ta sahna asari aniqlangan. Ular badiiy manbasi va kelib chiqishiga ko'ra to'rt guruhga ajratilgan: mualliflik va zamonaviy ertaklar – 229 ta (69,39 foiz), klassik adabiy ertaklar – 65 ta (19,70 foiz), o'zbek xalq ertaklari – 30 ta (9,09 foiz), boshqa xalqlar ertaklari – 6 ta (1,82 foiz).

Mazkur tasnif ertakning zamonaviy teatr repertuaridagi mavjudligini ko'rsatish bilan birga, xalq ertaklari asosida yaratilgan spektakllarni alohida tadqiq etish zaruratini ham

ko'rsatadi. Chunki folklor manbasi sahnaga ko'chirilganida uning dastlabki poetik qurilishi bilan spektaklning yakuniy badiiy konsepsiyasi o'rtasida muayyan tafovut yuzaga keladi.

Aynan shu jihat "Muqbil toshotar" sahna talqinini tahlil qilishda yaqqol namoyon bo'ladi. "Muqbil toshotar" ertagi 2020-yilda Andijon viloyat qo'g'irchoq teatrida rejissyor D.Shayxov tomonidan sahnalashtirilgan. Inszenirovka muallifi M.Ro'ziyev. Mazkur sahna asarining folklor manbasiga munosabatini kuzatishda, avvalo, an'anaviy ertakdagi Muqbil obrazining semantik yuklamasiga e'tibor qaratish lozim.

Ertak variantida Muqbil uch asosiy fazilat – muhabbat, halollik va el-yurtga sadoqat bilan xarakterlanadi. U malikaga uylanish uchun shoh tomonidan qo'yilgan shartlarni bajaradi. Biroq Hotamtoyni o'ldirish topshirig'i qahramonni oddiy jismoniy sinovdan ko'ra murakkabroq axloqiy tanlov qarshisida qoldiradi [3: 41–51]. Muqbil uchun bu vaziyatda ikki qadriyat to'qnashadi: bir tomonda sevgi, ikkinchi tomonda begunoh inson hayotiga tajovuz qilmaslik mas'uliyati. Qahramon malikani chin dildan yaxshi ko'radi, uning uchun hamma narsaga tayyor, biroq Hotamtoyni o'ldirmaydi. Shu orqali uning xarakterida muhabbatdan ham ustun turuvchi axloqiy mezon – vijdon namoyon bo'ladi.

Sahna talqinida esa ayni konflikt markazi saqlanmaydi. Muqbilning qishlog'i va xalqini himoya qilish vazifasi asosiy dramaturgik harakatga chiqariladi. Bu o'zgarish oddiy qisqartirish emas. Chunki voqealarning kamayishi bilan birga, qahramonning dramatik vazifasi ham o'zgarmiqda. Sahna variantida shoh Muqbilning qishlog'ini yo'q qilib, uning o'rniga saroy qurishni maqsad qiladi. Qishloq aholisini qirish uchun esa qonxo'r yo'lbarslar yuboriladi [5: 2–11]. Natijada an'anaviy ertakdagi shaxsiy sinov motivi sahna asarida ommaviy xavf vaziyatiga aylanadi. Bu o'zgarish dramaturgik jihatdan muhim, chunki tomoshabin oldidagi savol ham o'zgaradi.

Ertakda: "Muqbil shohning topshirig'ini bajarib, begunoh Hotamtoyni o'ldiradimi?" degan savol ustuvor bo'lsa, sahna talqinida: "Muqbil o'z qishlog'i va xalqini yovuz kuchdan saqlab qola oladimi?" degan dramatik savol paydo bo'ladi. Demak, konfliktning obyekti ham, qahramonning unga munosabati ham o'zgaradi.

“Muqbil toshotar” nomining o'zi qahramonning tosh otish va ovchilik qobiliyati bilan bog'liq. Folklor variantida bu motiv Muqbilning jismoniy kuchi va mohirligini ko'rsatuvchi epik vazifani bajaradi. Sahna talqinida esa ushbu motivning funksional yuklamasi o'zgaradi. Muqbil tog'u toshlarda shunchaki ov qilmaydi; u o'z qishlog'ini yo'q qilish uchun yuborilgan yo'lbarzlarga qarshi kurashadi.

Sahna talqiniga folklor manbasida mavjud bo'lmagan Jodugar obrazining kiritilishi ham konseptual transformatsiyaning muhim belgilaridan biridir. Jodugar shohning buyrug'i bilan dastlab qiz qiyofasida Muqbilni aldashga urinadi, keyinchalik esa o'zining asl qiyofasini namoyon qiladi. Uning dramaturgik vazifasi uch yo'nalishda namoyon bo'ladi: birinchidan, yovuzlikni konkret personaj shaklida ifodalaydi; ikkinchidan, bosh qahramonga bevosita qarama-qarshi kuch yaratadi; uchinchidan, voqealar rivojini tezlashtirib, konfliktning yangi bosqichga ko'tarilishini ta'minlaydi. Shunday qilib, folklor matnidagi yovuzlikning umumlashgan funksiyasi sahnada personifikatsiyalangan antagonist orqali ifodalanadi. Bu usul tomoshabinning, ayniqsa bolalar auditoriyasining konfliktni tez anglashiga ham xizmat qiladi.

Vazir obrazi ham sahna talqiniga kiritilgan bo'lib, folklor manbasida uchramaydi. U Muqbilga yordam beruvchi hamda spektaklga komik ruh bag'ishlovchi personaj sifatida shakllantirilgan. Shu jihatdan u spektaklning kompozitsion tuzilishi va janriy xususiyatlarini boyituvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Pyesaga ikki ertakchi obrazining kiritilishi ham epik manbaning dramatik shaklga o'tish mexanizmini ko'rsatadi. Ulardan biri voqealar rivojida faol ishtirok etib, dramaturgik harakatni boshqarishga xizmat qiladi. Ikkinchisi esa ekspozitsion va bog'lovchi funksiyani bajaradi. Bu holat epik bayonning teatrdagi butunlay yo'qolib ketmasligini ko'rsatadi. Aksincha, roviylik funksiyasi sahnaviy shaklga mos ravishda qayta taqsimlanadi.

Folkloridagi roviy hikoya qilish, izohlash va voqealar aloqasini ta'minlash vazifasini bajaradi. D.Quronov roviylikni hikoya qilish funksiyasi bilan bog'laydi, dramatik shaklda

esa voqelik sahnaviy harakat orqali ifodalanishini ta'kidlaydi [4: 212–213]. Shu jihatdan “Muqbil toshotar” pyesasidagi ertakchi obrazlarini narrativ funksiyaning sahnaviy qayta tashkil etilishi sifatida talqin qilish mumkin: ular voqealarni bog'laydi, izohlaydi va ayrim hollarda harakatda bevosita ishtirok etadi.

Ertakda voqea davomiyligi chegaralanmagan: qahramon bir necha kun, oy yoki yil davomida boshidan kechirgan voqealar bitta hikoya doirasida berilishi mumkin. Teatr sahnasida esa bunday vaqt kengligini saqlash ko'pincha dramaturgik ritmga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun sahnalashtirish jarayonida epik vaqt tanlab olinadi va voqealar orasidagi masofa qisqartiriladi. Bunda maqsad konfliktning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan voqealarni ajratishdan iborat. Shu jihatdan vaqtning qisqarishi mexanik jarayon emas, balki dramaturgik saralash vazifasini bajaradi [4: 205–206].

“Muqbil toshotar”ning qo'g'irchoq teatrida, kichik yoshdagi tomoshabinlarga mo'ljallangan shaklda sahnalashtirilgani transformatsiyaning yana bir muhim sababini yuzaga chiqaradi. Bolalar spektaklida voqealar tizimining ortiqcha murakkabligi, parallel konfliktlarning ko'pligi yoki funksional jihatdan ikkilamchi personajlarning haddan tashqari ko'payishi idrok markazining tarqalishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun sahnalashtirishda: ko'p yo'nalishli epik syujetdan markazlashgan dramatik harakat modeliga ehtiyoj tug'iladi. Bunda qisqartirishning mezonini faqat spektakl davomiyligi emas. Muhim mezon – har bir epizodning asosiy konflikt rivojiga qo'shayotgan hissiyoti. Demak, bolalar dramaturgiyasidagi transformatsiya “kamaytirish” emas, balki dramaturgik konsentratsiya jarayonidir.

Shunday qilib, konseptual transformatsiya folklor ertagining an'anaviy mazmunini bekor qilish emas, balki uning asosiy axloqiy-estetik yadrosini yangi sahnaviy sharoitda qayta mazmunlashtirish jarayonidir. “Muqbil toshotar” misolida bu jarayonning eng muhim belgisi an'anaviy qahramonlik modelining zamonaviy bolalar teatri uchun moslashtirilgan, konfliktga asoslangan va ijtimoiy mazmun bilan boyitilgan sahnaviy modelga aylanishida ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бескин Э. Инсценировка / Литературная энциклопедия в 11 т.: т. 4. М.: Коммунистическая академия, 1930.
2. Hutcheon L. A Theory of Adaptation. – 2nd ed. – New York: Routledge, 2013.
3. Jumanov E. “Muqbil toshotar” / saralab nashrga tayyorlovchi: E.Jumanov // Jonon piyola: o'zbek xalq ertaklari. – Toshkent: Zabarjad Media, 2024. – B. 41–51.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.
5. Ro'ziyev M. “Muqbil toshotar”: o'zbek xalq ertagi asosida pyesa. – Qo'lyozma.
6. Sarimsoqov B. Folklorizmlar tipologiyasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti, 1980, №4. – B. 39–42.